

Шевченкознавство

УДК 821.161.2:82.0

ББК 83.3 (4Укр)

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СТРАЖДАННЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ХРИСТІЯНСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

О. А. Бігун

*Івано-Франківський університеті права ім. Короля Данила Галицького;
кафедра іноземних мов; 76000, м. Івано-Франківськ, вул. Коновальця, 35;
тел. +380 (342) 77-18-45*

Предметом статті є аналіз феномена страждання у творчості Тараса Шевченка. Досліджуються автобіографічний досвід та творче втілення феномена у творах поета під кутом зору християнсько-антропологічних студій.

Ключові слова: феномен страждання, екзистенційність, християнська ідея, Тарас Шевченко.

У тлумаченнях структури людської екзистенції філософи вбачають складну синтезу матерії та духу. Реальність, що виникає в результаті, характеризується різними полярними проявами – радістю і печаллю, насолодами й стражданнями, життям і смертю. Ці екзистенціали людського існування неодноразово були й залишаються ґрунтом для красного письменства, однак саме модус страждання у творчості митців виявлявся і поштовхом до творення, і матеріалом для втілення, і способом осмислення дійсності, оскільки страждання є не тільки іманентною ознакою людського буття, але й емпатичним рівнем художнього дискурсу.

Питання про суть і смисл страждання існують від того часу, відколи людина почала мислити. Залежно від епохи та рівня цивілізації співвідношення людина-світ змінювалось, тому трактування феномену страждання отримувало все нові й нові інтерпретації. Антропоцентричний підхід дещо вивищив місце людини серед природи за здатністю до аналізу й осмислення свого буття, тому питання про причину і суть страждання набуло особливої актуальності.

Зазвичай страждання порівнюють зі злом, і тому виникає питання: чому зло існує? Тобто можна перефразувати: чому люди страждають? Чому страждають невинні? Як поєднуються уява про доброго Бога з реальністю зла та страждань? Чи можна вбачати позитивний сенс у стражданнях? Не претендуючи на вичерпність й остаточність, у розвідці

зроблено спробу філософсько-антропологічного осмислення феномену страждання. Предметом дослідження обрано художню практику та світоглядні шукання Тараса Шевченка.

Сучасне шевченкознавство (М. Бондар, Г. Грабович, І. Дзюба, О. Забужко, Ю. Івакін, Т. Мейзерська, Є. Нахлік, Л. Плющ та ін.) в осмисленні художньої спадщини Кобзаря акцентує на особистості та творчій індивідуальності поета, адже автор та його твір – нероздільне ціле: твір пояснюється через автора, автор – через створений ним твір. Тому страждання, яких зазнав Шевченко у прямий чи опосередкований спосіб, знайшли своє втілення на сторінках його творів.

Українська філософська думка схиляється до переконання, що творчість поета не становить закінченої, сформованої системи (теології, академічної філософії). Аналізуючи філософську складову Шевченкової творчості, Тетяна Гончарук вважає, що ним створена “філософія шляху”, а не система. “Вона характеризується, – зауважує дослідниця, – відсутністю застарілих форм, обрядів. Це є сукупність поглядів, що постійно рухаються у пошуках істини між протилежними твердженнями, спираючись на визначення “непорочних істин”, незмінних законів та цінностей” [4]. У подібній структурі мислення поета бачимо схожість на “апофетичний, – у дефініціях К. Поппера, – шлях пізнання абсолютної істини методом негації. Апофетичний метод, як і релігія шляху загалом, як і філософія шляху (життя), типові як для містичного сприйняття Бога, так і для особистого, безпосереднього сполучення з вищим духовним світом із виявом свого внутрішнього світу” [7, с.27]. Таким виявом “сполучення з вищим духовним світом свого внутрішнього світу” для Шевченка була його творчість, яка, покликаючись на Г. Грабовича, “суцільно автобіографічна, що його поезія, як і проза, є постійною самопроекцією...” [5, с.62]. Тобто художня практика поета будується на принципі автобіографізму, адже прагнення людини пізнати себе, осмислити свій духовно-біографічний досвід є кодовим для творчості загалом, про що говорить В. Халізов: “Художнє осягнення і перетворення особистого духовно-біографічного досвіду і рис своєї індивідуальності є <...> невід’ємною складовою літератури” [8, с.65]. Відтак модус страждання у творчості українського митця постає у процесі спостереження над його роздумами про причини своєї драматичної долі, що приводить поета до узагальнення причин земного зла та людських страждань.

Як відомо, життєвий шлях Тараса Шевченка від народження і до смерті переплетений трагічними подіями і стражданнями, тому нотки суму звучать не тільки в поезіях доби заслання, але й більш раннього періоду, адже буття у світі для нього надзвичайно трагічне: із сорока семи років, відведених йому долею, двадцять чотири були проведені у кріпацтві, десять років віддано солдатчині у засланні, три з половиною – під поліцейським наглядом, і лише дев’ять років Шевченко прожив вільною людиною, хоча після усього пережитого навряд чи поетова душа була “вільною” від переживань, сумнівів, смутку чи жалю.

Зазвичай страждання провокують біль, і якщо проаналізувати поезію Шевченка з точки зору діапазону чуттєвої палітри, то виявиться, що емоційна пам'ять є єдиною формою існування пам'яті у творах українського митця. Тетяна Бовсунівська зауважує, що “постійне навертання до філософем невігойного болю можна назвати в поезії Шевченка мнемонічним стражданням, адже при ампліфікаційному прочитанні цієї теми в його творчості виявляється градація болю як екзистенційного стану душі (підкреслення наше. – О. Б.), який хвилями навертається на ліричного героя” [2, с.10].

Екзистенційність як іманентну складову творчого мислення Шевченка вирізняли у своїх розвідках О. Забужко, Т. Мейзерська, Є. Нахлік, Л. Плющ, Н. Слухай та ін. Зокрема, Є. Нахлік зауважує, що “на засланні і по поверненні Шевченко не тільки далі виступав у ролі пророка й апостола, а й творив іншу модель поета – екзистенційного лірика, якого гнітить пророча й апостольська місія, що випала на його долю не лише з його власної волі, а й якоюсь мірою “мимоволі”, за збігом обставин, була накинута йому романтично екзальтованими земляками, усупереч його глибинному пристрасному бажанню повноцінно реалізувати свої природні потенції як приватної особи...” [6, с.529]. Сумніви у доцільності обраної громадської місії та невлаштованість в особистому житті призводили до внутрішнього конфлікту, до страждань без перспективи примирення. Нарікання на те, що йому випала невдячна доля бунтівного поета і через що неможливий омріяний сімейний затишок, звучать у Шевченка як прямо (“*Бо ви мене з святого неба / Взяли меж себе і писать / Погані вірші научили / Ви тяжкий камінь положили / Посеред шляху... і розбили / О його ... Бога боячись / Моє малеє та убоге / Та серце праведне колись... («Чи то недоля, чи неволя...»)*” [10, с.231], “*Якби з ким сісти хліба з'їсти, / Промовить слово, то воно б, / Хоч і як-небудь на сім світі, / А все б таки якось жилось («Якби з ким сісти хліба з'їсти...»)*” [10, с.364]), так і опосередковано в авторських настановах: “*Нема кому привітати, / Ні з ким пожуритись, / Треба було б молодому, / Треба б одружитись («Не хочу я женитися...»)*” [10, с.155]. Упадає в око оприявлений екзистенційний конфлікт між природними потребами людини бути щасливою та її суспільною місією. У чому ж тоді причина страждань: у самій людині чи то у “несправедливих” суспільних структурах?

У Шевченкових творах із стражданнями й справді тісно переплетене зло. Поет не намагався дати раціональне пояснення цьому зв'язку, радше приходив до особистісних експлікацій у процесі “переживання світу”. Є. Нахлік вважає, що зло в уявленні Шевченка – це стихійні вияви “злості людської” (“*<...> ми, Адаме, / Твої чада преступніє <...> / Гриземося, мов собаки / За маслак смердячий <...> («Неофіти»)*” [10, с.256]), заздоров, що перетворюють земний “рай” на пекло (“*Треба крові брата, крові, / Бо задро, що в брата / Є в коморі і на дворі, / І весело в хаті! / Уб'єм брата! Спалим хату!*” – / *Сказали, і сталось («Гайдамаки»)*” [9, с.166]), вияви людської ненажерливості й лицемір-

тва (*“Ви любите на братові шкуру, / А не душу («Кавказ»)”* [9, с.346]). Шевченко від усієї душі шкодує: *“...як то мало / Святих людей на світі стало”*, тому у відносинах панують нищість (*“Один на другого кують / Кайдани в серці («Подражаніє 11 псалму»)”* [10, с.281]) і продажність (*“Щодень пілати розпинають, / Морозять, шкварять на огні! («Колись дурною головою...»)”* [10, с.307]). Отож, якщо слідувати за думкою поета, саме люди стають причиною несправедливих стосунків, а не навпаки.

Шевченкові міркування щодо взаємопов’язаності причини зла і людського страждання близькі до розмислів теолога Карлоса Вальверде. *“Ми, люди, – провадить вчений, – істоти розумні. Однак в багатьох життєвих ситуаціях ми поводимо себе як нерозумні тварини. Ба більше, ми користуємося розумом та свободою для розпалювання інстинктів, вносимо дисгармонію у буття і виявляєм небачену жорстокість і до себе, і до інших людей. Ми потребуєм бути в злагоді з іншими, ми не можемо жити одне без одного, бо тільки разом, в солідарності та любові маємо можливість реалізувати себе як особистості. Але міжособистісні стосунки фактично виявляються несправедливими, насильницькими, ворожими, хворобливими”* [3, с.329].

Однак, у реальних проявах страждань зазвичай багато незрозумілого і таємничого, що дає підстави пов’язувати феномен страждання з існуванням трансцендентного. Тому постає цілком логічне питання взаємозв’язку причин і змісту страждань з присутністю Бога. Теологи схиляються до думки, що страждання не слід розглядати як вияв негативного у житті людини. Зокрема Тейяр де Шарден переконаний, що фізичне й моральне зло, яке породжує страждання, – необхідні наслідки космічного розвитку. Зло є присутньою складовою еволюційної структури і всесвіту, і людства. Усякий прогрес досягається шляхом виснажливої боротьби, шляхом зусиль і поразок. Людське життя не ідилія, а боротьба за власне існування й існування людства. Це – „космічна драма”, у якій страждання – ціна буття [див. дет.11]. Така точка зору не знаходить багато прихильників, адже є таке зло, що не може бути оправданим (безнадійні злидні, каліцтва, згвалтована невинність, природні катаклізми тощо).

Проте у стражданнях сучасне західне богослов’я вбачає і позитивний зміст. До прикладу, К. Вальверде вважає, що *“страждання змушує нас жити в постійній напрузі самовизначення. Воно дає можливість виявити потенційні здібності, які дремають у нашій психіці; воно звільняє могутню приховану енергію, яка без страждання залишилась би неоприятливою”* [3, с.337]. Тому такі людські потенції, як терпіння, жертвовність, подолання, безкорислива любов, звертання до Бога, на думку філософа, залишились би нездійсненими або виявились применшеними, якщо б не було страждань. Отож, як бачимо, католицька філософсь-

ка думка до певної межі* вбачає у стражданнях позитивний зміст, трактуючи їх присутність як лакмусовий папірець, що виявляє справжню людську сутність, дає можливість виявити кращі сторони людської особистості та загартовує волю, переконання, почуття. У такий спосіб урівноважуються два різнополюсних поняття – це присутність доброго Бога та існування страждання, про що в українській народній творчості побутують думки на кшталт: “Не дає, Боже, випробувань не по силі”, “Бог випробує тих, кого любить” тощо. Та й філософія страждання Божого Сина ніби наближає людей до Бога, адже сам факт, що Син Божий прийняв страждання, перетворивши їх у торжество Воскресіння, надає сили зрозуміти й перенести страждання.

Чи можна відшукати у творчості Шевченка позитивне трактування категорії страждання? Наприклад, Є. Нахлік [див. дет. 6, с.338-340] вважає, що людське страждання у Шевченковому розумінні – це кара Божа, або свідчення того, що Бог відвернувся від тих, хто страждає. Такі уявлення, на думку вченого, відповідають язичницькому, гедоністичному трактуванню ідеалу щастя. Додамо, що страждання на ранньому етапі творчості та у пізній ліриці різняться відчутним контрастом. Це мов би опозиція: старозавітного уявлення про страждання та новозавітні інтенції. Як відомо, для єврейського народу історичні події розглядаються як Боже бачення правосуддя: нагорода земними благами за добрі вчинки, за гріхи – покарання у вигляді страждань. Однак спостереження реального життя давали зворотні приклади: грішники купаються у розкошах, а праведникам випадають нещастя. В ранній ліриці Шевченка зустрічають подібні замальовки, як-от: “Тому доля запродала / Од краю до краю, / А другому оставила там, де заховать... /<...> / Спочивають добрі люде, / Що кого втомило: / Кого – щастя, кого – сльози, / Все нічка накрила («Катерина»)” [9, с.99]. Тексти Біблії не дають пояснення такому устрою, лише у книзі Іова віднаходимо спроби тлумачення страждань: Бог вище людини і знає де благо для неї [див. дет. 1, с.537-549].

Шевченко не завжди сприймає страждання чи несправедливість з покорою та смиренням. Часто він апелює до Бога, допитуючись відповіді: “А ти, Всевидящее око! / Чи ти дивилося звисока, / Як сотнями в кайданах гнали / В Сибір невольників святих, / Як мордовали, розпинали / І вішали?.. А ти не знало? / І Ти дивилося на них / І не осліпло! Око, око! / Не дуже бачиш Ти глибоко! («Юродивий»)” [10, 259-260]. Однак докори та звинувачення Бога змінюються на розпачливі та драматичні богошукання у пізній ліриці, які закінчуються, зазвичай, болем та розпукою: “А то... нема тепер нічого... / Ні Бога навіть, ні пів Бога («Якось то йдучи уночі...»)” [10, с.367], “Не нарікаю я на Бога, / Не нарікаю ні на кого («Не нарікаю...»)” [10, с.355]; “Немає слов, немає сльоз, / Немає нічого. / Нема навіть кругом тебе / Великого Бога! («Лічу в неволі дні і ночі...»)” [10, с.208].

* Роздуми католицьких філософів про позитивні сторони страждання не мають жодного стосунку до мазохізму, де страждання трактуються як засіб або мета (автор. – О. Б.)

У вищевикладених прикладах Шевченко веде уявний діалог з Богом, який, на думку Є. Нахліка, здебільшого егоцентричний, особливо на засланні. Однак учений вбачає і теоцентричні мотиви у таких творах, як “Давидові псалми”, “Подражаніє 11 псалму”, у трьох версіях “Моли-тви” [6, с.516]. Упадає в око, що, зазнавши страждань (арешт, заслання, солдатчина, невдалі сватання), Шевченко не тільки змінює різкі закиди в сторону Бога, якими рясніють його ранні твори, але й демонструє осмислення того, що шлях страждання веде до Бога, сприяє осмисленню свого призначення: *“Нехай як буде, так і буде. / Чи то плисти, чи то брести, / Хоч доведеться розп’ястись! / А я таки мережать буду / Ти-хенько білії листи («Лічу в неволі дні і ночі...»)*” [10, с.208]. Зміну Шевченкових поглядів помічає Г. Грабович: “А поезія заслання – це один великий, хоч і перериваний монолог, сповідь, у якій писання окреслює і його фізичний, і його психічний стан, почуття своєї долі та свого при-значення (підкреслення наше. – О.Б.). Знаменним є те, що кожний зшиток захлавної *Малої книжки* починається саме з медитації на цю тему, а такі твори, як «Чи то недоля, чи неволя...», «А нумо знову віршувать...», «О думи мої! О славо злая!» і «Хіба самому написать...» стають вершинним і вкрай сучасним прикладом страждання й самоствердження (підкреслення наше. – О.Б.) митця” [5, с.109]. Думка Г. Грабовича у цьому аспекті суголосна західним богословським твердженням, що страждання людини викликає до життя високі людські цінності, сприяє зміцненню та удосконаленню особистості.

Подібні уявлення знаходимо у Шевченкових творах, в яких герої, зазнавши болю, зла, страждань, не богохульствують, не хапаються за першої нагоди за ніж чи вила, а, пройшовши через страждання, обирають шлях смирення, покаяння, мучеництва. Дійові особи творів «Наймичка», «Відьма», «Княжна», «Чернець», «Варнак», «Москалева криниця» та ін. індивідуальним шляхом знаходять спасіння у Богіві. У «Наймичці» молодиця Ганна не стільки замолює свої гріхи, відвідуючи прощу у Києві, але й, пройшовши через муку й страждання відмови від рідної дитини, вимолує у Бога добру долю для сина, турбується про його здоров’я та майбутнє сімейне щастя: *“Кип із вісім заробила / Й Маркові купила / Святу шапочку в пещерах / У Йвана святого, / Щоб голова не боліла / В Марка молодого; / І перстеник у Варвари / Невістці дістала / І, всім святим поклонившись, / Додому верталась («Наймичка») ”* [9, с.337]. Козак Семен Палій з поеми «Чернець» після буремної молодості, що пройшла у військових походах, у боротьбі проти поневолювачів, на старість опиняється в монастирі. Однак у кривавім горнілі повстань, у стражданнях, на засланні герой поеми не переставав “свою Україну” любити. У чернечому сані він обирає шлях до Бога, стаючи смиренным покутником: *“До утрени завив з дзвінниці / Великий дзвін. Чернець мій встав, / Надів клобук, взяв патерицю, / Перехрестився, чотки взяв... / І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибав («Чернець») ”* [10, с.52]. У цих творах, на думку Є. Нахліка, “поетові важливо показати, що християнська ідея реальна, що серед “упосліджених” суспільних низів

існують люди, котрі стоїчно протистоять злу як праведні християни, – і він ставить їх за приклад іншим. Зло не осенсовується і не дістає жодного філософського виправдання, натомість звеличуються ті, кого спіткало зло і хто, попри це, не озлобився, хто через страждання іде до індивідуального спасіння у Богові” [6, с.340].

Відтак, як виснуємо з вищенаведених прикладів, автобіографічний досвід Шевченка тісно пов’язаний з екзистенційною складовою його творчого мислення. Через особисті страждання у поета загострюються питання долі, призначення людини, Бога. У Шевченкових творах герої переживають глибоко індивідуальні страждання, що засвідчує винятково особистісний характер феномену страждання, ще раз підтверджуючи постулат про унікальність та неповторність кожної людської особистості. Характерною рисою є те, що страждання персонажів глибоко пов’язане з релігійністю, адже, якщо йти за перебігом подій у творах, доходимо висновку, що феномен страждання стає ключовим чинником для навернення до віри.

Література

1. Біблія: Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту; [в укр. пер. з паралел. місц. та додат.]. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1407 с.
2. Бовсунівська Т. Мнемонічний пратекст Тараса Шевченка / Т. Бовсунівська; Відп. ред. Я. В. Вільна // Шевченкознавчі студії; [зб. наук. праць]. – Вип. 11. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – С. 7-12.
3. Вальверде К. Философская антропология; [пер. с испанского Г. Вдовина] / Карлос Вальверде. – М.: Христианская Россия, 2000. – 411 с.
4. Гончарук Т. Постать Тараса Шевченка у філософських інтенціях Олександра Кульчицького / Т. Гончарук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mandriv/2008.
5. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо / Григорій Грабович. – К.: „Критика”, 2000. – 317 с.
6. Нахлік Є. К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики: [монографія] / Євген Казимирович Нахлік. – Львів: Світ, 2003. – 568 с.
7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги; [пер. з англ. Олександр Коваленко] / Карл Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. У полоні Платонових чарів. – 444 с.
8. Хализев В. Е. Теория литературы: [учебник] / В. Е. Хализев. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Высш. школа, 2002. – 437 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т.; [Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 2001. – 784 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т.; [Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Тарас Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2001. – 784 с.

11. Teilhard de Chardin. Le phénomène humain: Oeuvres, I. – Paris: Editions du Seuil, 1956. – 348 p.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 02.02.2011 р.
Рекомендовано до друку докт.філол.наук, професором Матвійшиним В.Г.*

**SUFFERING PHENOMENOLOGIE
IN THE WORKS OF TARAS SHEVCHENKO:
CHRISTIAN AND ANTROPOLOGICAL STUDIES**

O. A. Bigun

*Ivano-Frankivs'k University of Right by King Danylo Galytsky;
department of foreign languages;
76000, Ivano-Frankivs'k, Konovalts st., 35; ph. +380 (342) 77-18-45*

The analyses of suffering phenomena in the works of Taras Shevchenko is the subject of this article. The autobiographical experience and the creative embodiment of suffering phenomena are investigated on the view of Christian and antropological studies.

Key words: *suffering phenomena, existence, Christian idea, antropological studies, Taras Shevchenko.*